

קביעת רגע המוות

קביעת רגע המוות המדויק העסיקה את האנושות בכלל, ואת הרפואה בפרט, כבר בעבר ולא רק בתקופתינו. התפתחותה המהירה של הרפואה המודרנית, גילתה שטחים חדשים שלא היו ידועים בדורות קודמים. זו, יצרה שאלות אתיות ודתיות חמורות, שפתרון לא תמיד הדביק את התקדמות הרפואה בשטחים אלו. העדר פתרון, מעורר לעיתים נקודות חיכוך בין הציבור לעולם הרפואה, המחפש דרכים לעזור לחולה, ועלול לאיים על המשך התקדמותה.

מבחינה היסטורית אפשר לחלק את הדיון בנושא לשתי תקופות. **האחת:** עד לפני 30 שנה. **והשנייה:** מאז ועד לימינו אנו.

בתחילה, הנושאים שדרשו את קביעת המוות, היו כאלה שהסתפקו בקביעה גסה של הזמן, ולא דרשו רגע מסוים. יתרה מזו, למעשה יותר משחשוב היה לקבוע את רגע המוות, חשוב היה לקבוע שהאדם אכן מת, כדי לא להגיע למצב בו הוכרז ונקבר אדם חי כמת.

התיחסות ראשונה לצורת קביעת המוות אנו מוצאים כבר בספר בראשית, שם נקבע שהחיים תלויים בנשימה. נאמר שם (פרק ז', פסוק כב') "כל אשר נשמת רוח חיים באפיו" והגמ' (יומא פ"ה, סוטה מה:) "עיקר חיותא באפיה הוא". ומבאר בעל "התורה תמימה" (שם): "כלומר, עיקר הבחינה לדעת את הנראה כמת אם הוא מת מוחלט, או כי עדיין יש בו רוח חיים, הוא שרואין אם יש רוח בחוטמו עדיין יש בו רוח חיות, ואם לאו, הרי הוא מת ודאי, והבחינות האחרות אין לסמוך עליהן". וההסבר הרעיוני לכך לדבריו (שם): "ונראה בטעם הדבר, משום דהנשמה יוצאת מן האדם בדרך שבאה, וכיון שתחילת ביאתה דרך האף כמו שכתוב, ויפח באפיו נשמת חיים, לכן סופה לצאת גם כן דרך האף".

אלא שבגמרא הדברים לא כל-כך מוחלטים. במסכת יומא (פג.) אומרת המשנה: "מי שנפלה עליו מפולת ספק הוא שם ספק אינו שם, ספק חי ספק מת... מפקחין עליו את הגל, מצאוהו חי מפקחין, ואם הוא מת יניחוהו". המשנה סתמה ולא פרשה מהו ההבדל בין חי ומת. אבל הגמרא מביאה ברייתא ומבארת וז"ל (שם פה.): "תנו רבנן: עד היכן הוא בודק, עד חוטמו, ויש אומרים עד לבו". אף על פי שמפשוטם של דברים נראה שעומדות כאן שתי דעות מנוגדות, האחת דורשת לבדוק את הלב, והשנייה, לבדוק את הנשימה, רואים מהמשך דברי הגמרא שהבדיקה החשובה היא הנשימה. גם מי שדורש את בדיקת הלב, מסתפק בבדיקת הנשימה. מאידך, למי שדורש בדיקת נשימה, צריך להמשיך ולבדוק את הנשימה, מאחר ואי אפשר

להסתפק בבדיקת הלב. וכך נאמר (שם): "אמר רב פפא: מחלוקת ממטה למעלה, אבל מלמעלה למטה כיון דבדק עליה עד חוטמו שוב אינו צריך". לעומת גרסא זו בבבלי, יש בירושלמי (יומא ח', ה'): "יש אומרים, שבדקים עד החוטם, ויש אומרים, שבדקים עד הטבור". לא נזכרת שם בדיקת הלב כמדד לבדיקת החיים. עדות זו מסייעת לכך, שבדיקת הלב לא היתה חשובה כפי שהיתה בבדיקת הנשימה. וכך בסוטה (מה): מובאת מחלוקת ביחס לגופה שנמצאת בין שתי עיירות, מאיזה אבר בגוף מודדים על מנת למצוא את העיר הקרובה שחייבת בהבאת עגלה ערופה. "ומאין מודדין? ר' אליעזר אומר, מטיבורו, ר' עקיבא אומר, מחוטמו". בהסבר המחלוקת נאמר שם: "במאי קמיפלגי? מר סבר עיקר חיותא באפיה, ומר סבר, עיקר חיותא בטבוריה". דהיינו: גם במחלוקת זו אנו מוצאים שוב את שתי הגישות של בדיקת נשימה וטבור, ללא הזכרת האפשרות של בדיקת הלב. אפשר להסתפק בשיטת הגמרא, מחד אפשר לאמר שיש כאן שלש שיטות שונות: **האחת – בדיקת הנשימה** והיא החשובה. **השניה – בדיקת הלב** היא החשובה כדברי הרמב"ם (מורה נבוכים פרק ע"ב) "וכמו שאם ינוח הלב כהרף עין, ימות האיש ויבטלו כל תנועותיו וכל כוחותיו". וכדברי הזהר (פרשת נשא) שאמר, בתחילה מתים האברים הרחוקים מהלב ואחר כך: "הקרוב אליו מחמת שהחיות תקועה בלב ובו נשארה עד סוף הגויעה". **השלישית: בדיקת הטבור** כהסבר הרמב"ם (פרוש המשניות סוטה, פרק ט' משנה ד'): "לפי שהוא אמצעות הגוף, הכולל כלי המזון שבהם נמשך המאכל".

מאידך, אפשר לאמר שעיקר קביעת המות היא על פי הפסקת הנשימה, כאשר יש שלש שיטות כיצד לבדוק זאת: **אחת** בבדיקת נשימה. **שניה** בבדיקת הלב, שהפסקת פעילותו מעידה על הפסקת נשימה. **שלישית** בבדיקת הטבור, שעל-פי הסבר הפני-משה (ירושלמי, יומא, ח', ה) היא בבדיקת הנשימה הטרפזית, כשהכונה כנראה לתנועת הסרעפת.

הפוסקים מאמצים את הגישה שקביעת המות נעשית על-ידי בדיקת הנשימה. הרמב"ם במשנה-תורה (פ"ב מהלי שבת הלי יח"ט) פוסק: "בדקו עד חוטמו ולא מצאו בו נשימה מניחין אותו שם שכבר מת..." ובשו"ע (או"ח, שכ"ט, סעי' ג"ד) "מפקחין ובדקים עד חוטמו אם לא הרגישו בחוטמו חיות אז בודאי מת, לא שנא פגעו בראשו תחילה, לא שנא פגעו ברגליו תחילה". רואים שבעל השו"ע מרחיק לכת מהרמב"ם בפסקו. הוא מדגיש שבדיקת הנשימה כל כך חשובה ובלעדית, שלא משנה מאיזה צד התחלנו לפקח את הגל תמיד צריך לבצעה. אפילו התחילו לפקח מהרגליים ופגעו תחילה בלב ולא מצאו דופק, חייבים להמשיך ולפקח עד שמגיעים לפנים ואפשר לבדוק נשימה.

הרחבה של פסקים אלו, ואולי גם שינוי, אנו מוצאים בפסק המפורסם של

החתם-סופר שהוא למעשה הפוסק היחיד לפני תקופתנו שהתייחס בתשובה ארוכה באופן ישיר לנושא, ובכך הפך לאבן-פינה לכל הפוסקים אחריו. תשובתו התפרסמה בתקצ"ז ומופיעה בשו"ת חתם סופר (יו"ד, של"ח). היא מתייחסת לויכוח שהיה באותה תקופה בין משה מנדלסון והרב יעקב עמדין, סביב הדרישה להשהות את הקבירה למשך שלשה ימים על מנת לוודא שהאדם מת. החתם סופר קובע: "הכל תלוי בנשימת האף כמבואר ביומא פה, ופסקו הרמב"ם וטוש"ע". לדבריו המקור לקביעה זו, או דעה של הרופאים פעם, שהרופאים בתקופתו שכחו, או הלכה למשה מסיני. כך או כך: "בודקין עד חוטמו ושם ניכר יציאת הנפש". והוא מסיים: "ועל כן כלל הוא לכל המתים שזה שיעור המקובל בידינו מאז היתה עדת ה' לגוי קדוש וכל הרוחות שבעולם אם ימלאו חופניהם רוח לא יזיזונו ממקום תורתנו הקדושה".

מספר גישות יש בהסבר שיטת החת"ס. בעל שו"ת ציץ-אליעזר (חלק י', סימן כ"ה) אומר שלחת"ס: "קביעת מיתה באדם נקבעת בהפסק הנשימה". אבל בעיון בתשובת החת"ס אפשר למצא: "אבל כל שאחר שמוטל כאבן דומם, ואין בו שום דפיקה ואם אחר כך בטל הנשימה אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת". רואים מדבריו שלש דרישות: 1. "שמוטל כאבן דומם" – חוסר תנועה והכרה (מערכת העצבים); 2. "אין בו שום דפיקה" – חוסר פעולת הלב; 3. "בטל הנשימה" – חוסר נשימה. לגישה זו אפשר לאמר שלשיטת החת"ס צריך מילוי כל שלשת התנאים שהזכרנו. הסיבה שהוא מזכיר במספר מקומות רק את בדיקת הנשימה היא: 1. זו הבדיקה החשובה ביותר; 2. היא מתבצעת אחרונה ועל פיה היו בטוחים שהמות הגיע; 3. כנראה בזמנם היא היתה דורשת את המיומנות הגבוהה ביותר. מאחר, ומוטל כאבן דומם מספיק לבדוק בראיה, חוסר דופק, במישוש פשוט של הדפקים, בעוד שבדיקת הנשימה דורשת טכניקה מורכבת ודיוק כמו: נוצה, נר, מראה וכו'.

לרב י.ד. בלייך (הפרדס, שנה נא', חוברת ד', עמ' 15) יש מהלך שונה בשיטת החת"ס. לדעתו החת"ס דורש למעשה את הפסקת פעולת הלב, אלא שהעדר נשימה משמש סימן שהלב אינו פועל. זאת הוא מדייק מלשון החת"ס (שם) "ואין בו שום דפיקה ואם אחר כך בטל הנשימה", דהיינו אחרי הפסקת הדופק מופיעה תמיד הפסקת הנשימה. לכן למעשה, מספיקה בדיקת הנשימה אלא שהיא מעידה שהלב פסק, וזה מה שחשוב.

השאלה של רגע המות בתקופתנו

עד תקופתנו היה ברור: כאשר הנשימה ופעולת הלב פסקו, המח ימות תוך מספר דקות. כך שהמדד של חוסר דופק ונשימה כשם נרדף למות היה מספיק. גם היום באופן מעשי חשיבות קביעת רגע המות ברוב המקרים,

היא באותן הבעיות שהיו ידועות בעבר, אולי החשש מפני קבורה מוקדמת פחת, ולכן מדד זה גם היום נכון. אלא שהתקדמות הרפואה יצרה מצבים, שלא היו ידועים בעבר ודרשו פתרונות, והם: 1. ההחיאה המודרנית; 2. השתלות אברים.

החיאה

שיטות ההחיאה החדשניות מאפשרות להחיות אדם שלפי הקריטריונים המקובלים (הפסקת נשימה ולב) נחשב כמת. אדם שליבו הפסיק לפעום, והוא איננו נושם, אפשר להפעיל את מחזור הדם ולהנשימו באופן מלאכותי, בתקווה שבינתיים יתאושש הגוף ותתחיל פעולה עצמאית של הלב והראות. במקרים מסוימים נצליח, אבל במקרים אחרים נכשל כאשר למרות פעולת הנשימה ומחזור הדם, המח יפסיק לעבוד. החולה נשאר בחוסר הכרה עמוק, והלב יפסיק לעבוד כעבור מספר ימים, או פחות שכיח, שבועות. אנו מתארים מצב אומלל זה כמצב וגטטיבי (צמח) ואנשים החלו לשאול, האם זה חיים או מות? התקופה שבין חיים למות, אשר נמשכה בעבר זמן קצר יחסית, עשויה להמשך כיום זמן רב, ימים, שבועות, חודשים ואפילו שנים. נוצר מימד חדש אשר אולי נוסף לחיים מכאן, ואולי למות מכאן. הזמן שבין החיים למות אין זו תקופה של גסיסה, אלא מימד שטיבו אינו ברור לנו. לכן עלתה השאלה במלוא חריפותה היכן רגע המות שיגדיר לנו תקופה זו?

השתלת אברים

תוקף רב לקביעת רגע המות נתן עידן ההשתלות. השתלת קרנית ובמידה מסוימת כליה, לא היוו בעיה, מאחר ואפשר להוציא אותם גם אחרי קביעת רגע המוות הברור כפי שנקבע על ידי הפסקת דופק ונשימה. השתלת כבד ולב היוו בעיה כיון שאי אפשר ליטול לב מת, להשתילו בגוף חי, ולצפות לכך שיתחיל לפעום מחדש. כדי שלב יפעל בגוף המקבל, צריך הוא לפעול גם בגוף התורם. דרישה זו יותר מכל, דחפה קבוצה גדולה של רופאים לדרוש הגדרה חדשה של קביעת רגע המות.

לשם כך, פותח רעיון "מות המח" הקובע: חולה מת ברגע שמוחו מת (נהרס) לגמרי, אף על פי שהלב והראות ממשיכים לפעול בצורה מלאכותית על ידי מכשיר ההנשמה. גם בהגדרה זו רבו הויכוחים בעולם הרפואה לגבי מידת ההרס שנדרשת, כיצד לאבחן הרס זה. אפשר אבל לאמר, שיש הסכמה עקרונית לרעיון שאם יש הוכחה טובה להרס המח כולו (קליפת המח + גזע המח), אפשר להכריז על המות. פרוש: לנתק את החולה ממכונת ההנשמה ועיי"כ להפסיק את פעולת ליבו, או לחלופין לקחת את ליבו, על מנת להשתילו לאדם שנזקק לו.

כבר עם עליית רעיון חדשני זה של קביעת רגע המות על פי מות המח, אנו מוצאים לו התייחסות הלכתית. הרב א. וולדנברג (שו"ת ציץ אליעזר חלק י' סימן כ"ה) כבר בתשכ"ז שולל את הרעיון וקובע: קביעת המות צריכה להיות כפי שמקובלת בידינו דורות, וכפי שהחתם־סופר קבע בה מסמרות, על פי הפסקת הנשימה. לדעתו, אם הצלחנו להחיות מי שנשימתו פסקה, מתברר שהקביעה לא היתה מדויקת, ולא הצלחנו להרגיש נשימה חלשה ביותר. הוא מסיים "ואם כן נלך אחרי הפסקת פעולת המח, ויקבעו על פי זה מות האדם וישתמשו בליבו וכדומה, יצא שממש הורגים נפשות". עשר שנים מאוחר יותר (שו"ת ציץ־אליעזר, חלק י"ג, סימן פט"ו) הוא מפרסם תשובה נוספת עקב הלחץ לפתרון מצד עולם הרפואה, ושוב אינו מתיר להפסיק פעולת מכונת ההנשמה בידיים למי שמוחו מת, כיון: "שאינן לזוז מדברי חז"ל, שבדיקת החוטם לפעילות הלב והנשימה העצמית היא הקובעת בזה".

בניגוד לדעתו, הרב ש. גורן קובע (הרפואה תחת איזמל המוסר עמ' 100) "משמעות ההלכה היא, שהפסקת פעולת המח היא המות, משום שמקור הנשימה של האדם, הוויסות של הנשימה, הוא במח ולא בלב, ולכן הפסקת פעולת המח, מהווה את המות על פי חוקי ההלכה". זאת אומרת: הרב גורן מחדש, נשאר גישת ההלכה כפי שהרמב"ם והשו"ע פסקו, שהמות נקבע בהפסקת הנשימה. אלא, שהפסקת פעולת המח היא המגלה לנו שהנשימה פסקה לתמיד מאחר והיא מקור הנשימה.

אלא שללא ספק הפסק החשוב הוא של הרב מ. פינשטיין שהתייחס במספר תשובות לנושא. בספרו אגרות משה הוא מתייחס פעם ראשונה לנושא בתש"ל"ג (יו"ד, חלק ב', סימן קמ"ו): הוא מסביר שהאברים הנותנים חיות לאדם הם המח והלב, ולא הנשימה. החוטם הוא רק אבר דרכו מתבצעת הנשימה, אבל אין לו חשיבות בקביעת המות. פעילות הלב היא החשובה לקביעת המות, וכיון שבעבר באופן טכני, לעיתים אי אפשר היה לגלות את פעולת הלב השתמשו בבדיקת הנשימה המבטאת למעשה את פעילות הלב. בתשובה מאוחרת יותר הוא מתייחס לבעיות הבערות ובנושא השתלות לב הוא פוסק (אגרות משה יו"ד, חלק ב' סימן קע"ד) "וכדבר שעושים הרופאים לקיים את מי שרוצין ליטול ממנו איזה אבר שיחיה אף שלא היה ראוי כבר לחיות על ידי אמצעים מלאכותיים עד שיהיה מוכן להשתיל בחולה, נראה לע"ד, דכיון שאינו לרפאותו אלא להאריך חיי שעה... אסור". והוא מוסיף "כיון שמוציאין את הלב כשהוא עדיין חי, יש כאן רצח ממש".

מספר שנים מאוחר יותר לאחר הבהרות שהוא מקבל מחתנו הרב מ.ד. טנדלר הרב פינשטיין מחדש במכתב לחתנו (אגרות משה יו"ד ח"ב קע"ד) "ושמעתי מחתני הרב הגאון מ.ד. טענדלער שליט"א, שעתה איכא נסיון שרופאים גדולים יכולים לברר על ידי זריקת איזה לחלוחית בגוף, על ידי

הגידיים לידע שנפסק הקשר שיש למח עם כל הגוף, שאם לא יבוא זה להמח, הלא ברור שאין להמח שום שייכות להגוף, וגם שכבר נרקב המח לגמרי, והוי כהותז הראש בכח, שאם כן יש לנו להחמיר באלו, שאף שאינו מרגיש כבר בכלום, אף לא על ידי דקירת מחט, ואף שאינו נושם כלל בלא המכונה שלא יחליטו שהוא מת עד שהוא מת, עד שעשו טעסט זה. שאם ראו שיש קשר להמח עם הגוף, אף שאינו נושם יתנו המכונה בפיו אף זמן גדול. ורק כשיראו על ידי הטעסט שאין קשר להמח עם הגוף יחליטו על ידי זה שאיננו נושם שמת". משמע אם הוכחנו שהמח מת האדם מת.

על פסק זה מסתמך פסק ההלכה של הרבנות הראשית שהתפרסם לאחרונה, והמקבל את רעיון "מות-המח", דבר המאפשר בצוע השתלת לב לדוגמא. אלא שהבעיה שנשארה כעת, היא בעיתם של אותם רופאים שבאמת מוכנים לקבל על-עצמם את דעת ההלכה, והוא: להוכיח שהמח כולו מת, ולמלא את כל שאר הדרישות שהרבנות הציבה בפסק שלה, דבר שהוא לא פשוט כלל ועיקר.